

ГІПЕРОНІМІЧНІ НАЗВИ ЕМОЦІЙНИХ ЯВИЩ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Наталія ГРИГОРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті розглядається семантичне поле гіперонімічних назв емоцій в українській та англійській мовах: проводиться зіставний аналіз кількісно-якісної специфіки загальних імен емоційних переживань, а також визначаються особливості гіперонімів саме лексики емоцій.

Ключові слова: родові назви емоційних явищ, структура значення, категоріальна емосема, когнітивна метафоризація.

The paper deals with the semantic field of the hypernyms of the emotional sphere in Ukrainian and English: the results of the contrastive linguistic investigation of their qualitative and quantitative peculiarities in both languages are being represented.

Key words: superordinates of the emotional sphere, the structure of meaning, emoseme, cognitive metaphor.

Не зважаючи на досить високий рівень вивченості особливостей концептуалізації та вербалізації явищ різних сфер людської діяльності та світу взагалі у різних мовах, дослідження мовного образу емоційної сфери людини вітчизняним мовознавством лише набирають оберти. У семантиці цих абстрактних понять, які, на відміну від світу природи і світу речей, є суто людським продуктом і функціонують саме заради людського розвитку і спілкування, багато питань залишаються без відповідей.

Мета нашої статті – продемонструвати результати зіставного дослідження структурно-семантичних особливостей українських та англійських загальних назв емоційних явищ як способу об'єктивації цього фрагменту дійсності у мові та мовної версії розуміння людиною тих чи інших елементів цієї дійсності.

Оскільки увагою українських мовознавців користуються переважно окремі сектори семантичного простору назв емоцій (М.П.Фабіан, І.А.Аскерова, М.В.Гамзюк, О.С.Сарбаш) або певні емоційні концепти (Ю.Ю.Шамаєва, О.О.Борисов), вважається за необхідне розглянути основну – центральну – частину мовної картини світу емоцій, що дівіше робити у зіставному плані. Цей факт і зумовлює **актуальність** нашої роботи.

Отже, **об'єктом** дослідження є гіпероніми емоційної сфери, тобто родові назви емоційних явищ, в українській та англійській мовах, а **предметом** – специфіка семантики досліджуваних імен та особливості їхнього вживання. Структурація семантичного простору обраних іменників, виявлення кількісно-якісних параметрів їхніх особливостей відбувалися за допомогою загальноприйнятих методів лінгвістичного аналізу – компонентного та опозиційного.

Досліджений нами семантичний простір назв емоційних явищ (тобто іменників із категоріальною емосемою (емотивним смислом) у структурі значення) складається із мікрополів, структурованих за телескопічним принципом; родові назви репрезентують ядро цього континууму (3,7 % в українському, 5,3 % – в англійському).

В українській мові ми говоримо про *чуття*², *відчуття*⁴, *почуття*^{3,4}, *емоцію*, *переживання*², *враження*^{1//}, *відгук*^{3 перен.}, *порух*^{2// перен.}, *пристрасть*¹, *настрій*^{1,4} / *успосіблення*^{діал.} / *гумор*³, *стихію*^{2//}, *пожежу*^{перен.}, *бурю*^{2 перен.}, *наплив*^{3 перен.}, *надриг*^{2// перен.}, *присмак*^{2// перен.}, *накип*^{2 перен.}, *намул*^{3 перен.}, *покоробленість*^{2 перен., розм.}.

Структура значень зазначених одиниць відображає семантичний сплав смислів фізіологічного, емоційного та інтелектуального рівнів людської діяльності, демонструючи природу емоційних явищ: з одного боку, вони є результатом сприйняття оточуючого світу органами чуття, а з іншого – «рухом душі» та підсвідомим формуванням свого ставлення до різних його елементів (тому і спостерігається відповідне пірамідальне роздроблення значень на рівні семем або відтінків значення). Отже, інтегральними семантичними ознаками простору є: «душевний + стан» як ефект від «відображення + мозком людини + об'єктів дійсності», який «впливає + на психічну діяльність» і може супроводжуватися «виявом + хвилювання». Відтінком значення (*чуття*^{2//}, *почуття*^{4//}) або окремим ЛСВ (*відчуття*³) є «інтуїтивне розуміння, передчуття ч.-н.». Одиниця *емоція*, що в результаті запозичення стала синонімом *почуття*⁴, привнесла у загальновживану мову більш наукове розуміння явища («суб'єктивне відображення ставлення людини до дійсності у формі переживань»), хоча й не

вплинула суттєво на семантику мікрополя, але виступила формою протиставлення «тіла» – «розуму» – «емоціям». Наприклад, *Тут, може, говорить більш почуття, ніж розум* (Л.Українка) [4(VII: 477)]. *Не піддавайся емоціям!*

Диференціюють членів синонімічного ряду семи: «у даний момент» (емоція, переживання², наплив³ перен.), «тривалий (стан)» (настрій^{1,4}), «оцінка ч.-н.» (почуття⁴, емоція¹¹), «сильне + нестримне у вияві (почуття)» (пристрасть¹, пожежа² перен., стихія²¹¹), «глибоке (хвилювання)» (буря² перен.), «хворобливість (переживання) + вияв» (надрив²¹¹ перен.), «сильне + неприємне (враження)» (покоробленість² перен., розм.), «неприємне відчуття + після ч.-н.» (присмак²¹¹ перен., гіпоніми накип² перен., намул³ перен.). Особливістю метафоричних номінативних форм є умова їхнього вживання з означенням у душі / на серці / душевний (напр., пожежа у душі, накип на серці, душевний порух). Основне значення одиниці враження¹ («відбиток, слід») робить її компонентою семантики родових назв емоційних явищ, що ускладнює процес структурування простору, «перекручуючи» причинно-наслідкові відношення, наприклад: *Мислі його, придавлені вагою усіх нинішніх вражень, рвалися і пугалися* (І.Франко) [4(I: 757)].

До периферії досліджуваного простору ми віднесли й одиниці, що метафорично деталізують характер прояву переживання, позначаючи стан охопленості ним – порив⁴¹¹, палання⁵ перен., розпал², спалах² перен., вибух² перен., промінь² перен., шквал²¹¹ перен., буря³ перен., хвиля² перен., хмара⁴ перен., кипіння³ перен., спазм¹¹ перен., біль¹¹ (щем², мука) – тобто вони здатні виступати синонімами почуття у певному контексті, реалізуючи останню частину його значення – «вияв переживання» (від спалаху люті = від (нестримного) почуття люті тощо).

Семеми цієї підгрупи набувають значення «вияву почуття» лише у поєднанні із конкретною назвою емоції і відрізняються саме семами характеру емоційного прояву: «бурхливий + раптовий» (порив⁴¹¹), «сильний + швидко охоплюючий» (палання⁵ перен.), «сильний + раптовий + короточасний» (спалах² перен., вибух² перен.), «швидкий + несподіваний» (промінь² перен.), «дуже сильний + бурхливий» (шквал²¹¹ перен., буря³ перен.), «нестримний» (хвиля² перен.), «сильний + раптовий + напад» (спазм¹¹ перен.), «нестерпний» (біль¹¹). Деякі семеме мають семантичний зв'язок із назвами емоцій певних модальностей, тобто характеризуються вибірковою сполучуваністю: наприклад, *спалах гніву / роздратування* (сема інтенсивності «пов'язуюча»), *промінь радості / надії* (сема позитивності), *біль розкаяння / розчарування* (сема негативності).

Через нематеріальність емоційних явищ, розмаїття підходів до їхнього наукового тлумачення, мовна фіксація цих елементів дійсності носить розпливчастий характер і вражає кількістю асоціативних назв. Словникова стаття *feeling* [5(IV: 136)] пропонує різні психологічні погляди на феномен для розуміння конфліктних моментів у визначеннях одиниці. По-перше, відсутня однастайність у розгляді емоційних явищ як будь-яких станів свідомості / states of consciousness або лише тих, що мають у своєму складі елемент приємного чи неприємного / pleasure or pain. По-друге, різниться сам спосіб протиставлення різних модифікацій ментальних станів: одні вчені опозиціонують відчуттєво-зовнішні та психічно-внутрішні переживання (sensations and sentiments), інші – розрізняють відчуття, бажання, емоції та думки як варіації почуттів (sensations, desires, emotions and thoughts). Превалюючою думкою психологів, якою керуємося і ми у нашому дослідженні, є об'єднання під заголовком *почуття / feeling* усіх фізично-емоційних станів, що містять аспект приємного чи неприємного / agreeable or disagreeable.

Отже, в англійській мові, як і в українській, спостерігаємо розшарування смислів досліджуваних лексем за рівнями людської діяльності (фізичні відчуття, емоційні явища, емоційно-інтелектуальні комплекси, складні психічні явища), що реалізується у виділенні відповідних ЛСВ. Обрані семеме – *sense*¹⁶, *sensation*³, *sentiment*⁷, *affection*², *affect*¹, *feeling*^{4,6,7}, *emotion*⁴ fig., *spirit*^{7,17}, *passion*⁶, *heart-beat*¹¹ fig., *heart-quake*¹¹ fig., а також назви тривалих емоційних станів (кореляти укр. настрої) – *mood*³, *humour*⁵, *spirit*⁸, *temper*³ – стосуються саме емоційної сфери. Вони розпадаються на декілька підгруп у залежності від ступеня узагальнення ними психічних явищ, тобто визначаються декількома способами: одиниці *affect*¹, *affection*², *feeling*⁴ стосуються будь-якого ментального стану, не тільки емоційного – *a mental state brought about by any influence* [5(I: 153)] / *the condition of being (emotionally) affected* [5(IV:

135)]; семема *feeling*⁶, *sense*¹⁶, *sensation*³, *spirit*⁷ позначають *emotional (pleasurable or painful) consciousness / emotional appreciation of smth.* [5(IV: 135)] 'емоційне (приємне або болюче) усвідомлення ч.-н. / емоційну оцінку ч.-н.', причому сема «smth./щ.-н.» розшифровується як *one's own condition or some external fact* 'свій власний стан або якийсь зовнішній факт'; ознака *emotional disturbance* 'емоційне збудження' акцентується назвами *emotion*⁴_{fig.}, *passion*⁶, *heart-beat*¹¹_{fig.}, *heart-quake*¹¹_{fig.}, друга і четверта з яких вирізняються семою інтенсивності – «vehement, overpowering / шалене, непереборне»; одиниці *feeling*⁷, *sentiment*⁷ мають відношення і до інтелектуальної сфери, позначаючи емоційне ставлення, думку – *emotional attitude or opinion (those feelings which imply intellectual element* [5(IX: 470)]); інтелектуальними станами є й позначення інтуїтивного розуміння – *feeling*¹⁰, *sense*⁵ [6]; окремо стоїть семема *spirit*¹⁷, яка, вживаючись у множині, називає емоційний стан *with regard to exaltation or dejection* 'стосовно піднесення чи пригнічення' (*in high / low spirits*); назви настрою *mood*³, *humour*⁵, *spirit*⁸, *temper*³ мають семантичну структуру «frame of mind / state of feelings + at a particular time // психічний стан / емоційний стан + у певний час».

Крім того, як і в українській мові, маємо широкий ряд англійських метафоричних назв вияву емоційних явищ, що деталізують характер набуття чи прояву стану, його часові параметри тощо: *outbreak*, *outburst*, *explosion*⁴, *ebullition*^{4b}_{fig.} 'вибух', *radiance*¹¹_{fig.}, *glow*³ 'ссяння', *ray*² 'промінь', *stir*⁵_{fig.} 'відгук, порух', *fit*^{4a}, *gush*³, *flaw*²_{fig., obs.}, *spasm*² 'порив', *flush*³, *rush*³ 'прилив', *surge*¹ 'хвиля', *thrill*¹ 'трепет', *flare-up*²_{fig., inform.} 'спалах', *cloud*¹⁰_{fig.} 'хмара', *afterglow*⁴_{fig.} 'приємний присмак', а також *pain*² 'біль' із гіпонімами *pang*²_{fig.}, *pinch*³, *prick*¹⁹_{fig.}, *pinprick*², *tingle*¹¹_{fig.}, *throes*, *sting*³, *twinge*², *stab*³, *smart*, *gnawing*³_{fig.} та ін. (еквівалентний переклад можливий завдяки вживанню відповідних прикметників (*гострий / тупий, пекучий / стискаючий* біль тощо). Наприклад, *These ebullitions of her jealousy...* [5(III: 27)] 'Ці вибухи її ревностів...' / 'And you come, brother', said Mr. Wegg in a hospitable glow [5(IV: 234)] 'І ти приходить, брате,' – сказав містер Вег у пориві гостинності / випромінюючи гостинність'.

В обох мовах існують назви станів охопленості почуттями надзвичайної інтенсивності / *states of having or showing intensity of feeling* – *гарячка*²_{перен., розм.}, *жар*³_{перен.}, *пал*³_{перен.}, *розпал*³ / *fire*¹³_{fig.}, *burning*²_{fig.}, *hotness*⁶_{transf.}, *heat*¹¹ та ін., які акцентують таку складову емоційного явища, як збудження, хвилювання. Тобто, хоча вони і мають гіперонімічну природу, все ж належать наступним щаблям семантичного простору назв емоційних явищ – мікрополлям піднесення та неспокою.

Специфікою гіперонімів емоційної сфери є здатність багатьох із них вживатися разом із гіпонімами (назвами окремих емоцій), а деяких – один з одним, чого не скажеш про родові назви інших сфер: *почуття поваги, відчуття безнадії, вибух / хвиля почуттів, пристрасні кохання*, але не **дерева тополі*, **подія аварія*, **хвороба ангіна* тощо. Поясненням цьому явищу є, з одного боку, якісна природа емоцій, а з іншого – дифузність значення імен емоційних явищ – поєднання категоріальних сем «відчуття», «перебування у стані / набуття (емоційного) стану» (інколи й «(емоційне) ставлення») та «вияв переживання» [1: 172], що дозволяє актуалізувати той чи інший смисл при поєднанні одиниць: *порив вдячності* (підкреслення ознаки «вияв» у назві конкретної емоції), *бура емоцій* (ознаки «вияв» та «характер вияву»), *почуття страху* (ознаки «стан / охопленість емоцією»), *in that melancholic cloud* [5(II: 526)] 'у тій пелені меланхолії' (ознаки «охопленість почуттям») тощо.

Метафоричні назви емоцій – іменники на позначення конкретних речей за своїм номінативним значенням – є, за словами Д.М.Шмельова, результатом семантичного процесу «лексичної кристалізації»: вживаючись у генитивних конструкціях (*морок смутку, отрута злости* та ін.), стрижневе слово увібрало у себе значення означуваного й отримало можливість називати емоційне переживання, збагачуючи номінативний ряд *почуття* [3: 6] (*морок*²_{перен.}, *отрута*³_{перен.}, *камін*⁵_{перен.}, *fume* 'дим, пара / гнів' та ін.). Одиниці подібного характеру належать периферії досліджуваних семантичних мікрополів як в українській, так і в англійській мові, і складають 16,8 % та 17,1 % семантичного простору назв емоційних явищ відповідно.

Асоціативний характер багатьох назв емоцій пояснюється природною властивістю людського мислення проєктувати відоме на невідоме на основі їхньої схожості чи суміжності

(когнітивна метафоризація). Тобто людина використовує для позначення нових понять паралелі із тими, що вже закріплені у даній мові у формі значень [2: 67]. Детальне дослідження метафори у сфері емоційних явищ – розповсюджений аспект лінгвістичних розвідок у сучасному мовознавстві (Ю.Д.Апресян, А.Залізник, І.А.Аскерова, П.О.Селігей та ін.). Зараз лише зауважимо, що в обох досліджуваних мовах джерелом когнітивної метафоризації емоційної сфери є сфера стихій (форми речовини, пов'язані із ними природні явища – фізичні та кліматичні процеси, катаклізми) та поле фізіології (сенсорні відчуття, фізіологічні стани). Аналіз випадків метафоричної номінації емоцій та речовинних конотацій у структурі значень емотивів-номінативів доводить перевагу прообразів стихій у досліджуваному феномені (семантичні ознаки «глибина / depth», «межі / bounds», «властивість фізичних / світлових / теплових / електромагнітних хвиль (проникати, зігрівати, взаємодіяти тощо) / qualities of physical / light / heat / electromagnetic waves» тощо), причому характерним є певний «розподіл» архетипів між різновидами емоційних переживань (наприклад, «вогонь» → інтенсивні емоції (*A lady spoke with some heat...* [5(V: 169)] 'Пані говорила з гарячковістю...'), «земля, камінь» та «темрява» → стани суму, пригнічення (*Sadness fell on her soul...* [5(IX: 26)] 'Сум придавив її душу / букв. «впав на неї»'), «повітря» та «світло» → емоції піднесення (*окриленість, посвітління, elation*), «різні стани води» → різні емоційні модальності (*захлинутися ненавистю, гнів випарувався, закипіли пристрасті, щастя розтануло як не було*). У випадках дієслівної метафоризації спектр «семантичних джерел» охоплює усі рівні семантичного простору мови, оскільки субстантивація емоційних процесів дає безмежну можливість персоніфікувати позначувані явища: почуття можуть народитися, розквітнути, охолонути, наповнювати, душити, засліплювати, вбивати тощо.

Таким чином, особливості семантичного простору гіперонімів емоційної сфери української та англійської мов однаково зумовлені феноменологією явища, що вербалізується – його багаторівневою організацією (багатокомпонентністю), нематеріальною природою та відсутністю єдиного наукового бачення. Ядро зіставляваних мікрополів складають релевантні за значенням одиниці, з відмінністю у тому, що «розшарування» смислів у просторі української мови відбувається на рівні відтінків значень та семем, а в англійському – на міжсемемному рівні. Іменник *почуття / feeling* є найзагальнішим членом простору емоційних явищ – він нейтральний до усіх інших семантичних ознак, що лежать в основі регулярних протиставлень інших членів простору, і може бути ідентифікатором усіх елементів досліджуваних мікрополів, конкретизуючи своє власне значення при наявності відповідних актантів (на позначення інтенсивності, причини, характеру тощо).

Специфікою англійської мови є семема *emotion*⁴_{fig.}, яка позначає будь-який стан схвилюваності як незлічуваний іменник – *any excited mental state; any agitation or disturbance of mind* [5(III: 124)], або будь-яку емоцію, почуття – *feeling* – як злічуваний іменник. До того ж, англ. *impression* («effect, vague knowledge / вплив (на розум, почуття), неясне знання») не входить до числа родових назв емоцій, як укр. *враження*⁵, хоча й еквівалентне основному значенню української семми. Синоніми *настрою* в англійській мові чисельніші. Почуття незначної інтенсивності як слід іншого переживання вербалізується українцями переважно негативно (*присмак, накуп, намул, покоробленість*), в англійській мовній картині світу емоцій зустрічаємо позитивну конотацію (*afterglow*).

Особливості метафоризації досліджуваного семантичного поля обох мов схожі як за способом вибору форми, так і за змістом, що доводить відносну універсальність когнітивних механізмів людської свідомості. В обох мовах наявна тенденція деталізувати характер тієї чи іншої конкретної емоції за допомогою метафоричних «замінників» родових назв: робиться логічний акцент на певному семантичному компоненті назви емоції шляхом дублювання його «деталізатором» (напр., укр. *хвиля ревності* → актуалізація сем «раптова поява + захлинаюча», англ. *ray of love* → семи «пронизливий / тимчасовий прояв + теплий»). Але англійські номінативні форми вражають чисельністю (наприклад, 19 англійських назв болю проти 4 українських), демонструючи схильність англійської мовної свідомості деталізувати процес предметної номінації явищ оточуючої дійсності та внутрішнього світу людини зокрема.

Подальшим напрямком дослідження може бути зіставний наліз фразеологічного способу вербалізації семантичного простору назв емоцій в українській та англійській мовах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Высш. школа, 1981. – 184 с.
2. Телия В.Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке // Сущность, развитие и функции языка. – М., 1987. – С. 67-75.
3. Шахова Л.И. Структурно-функциональная характеристика лексико-семантической группы существительных «чувства, переживания» в русском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / КГУ им. Т.Шевченко. – К., 1980. – 24 с.
4. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
5. The Oxford English Dictionary / Ch. Ed. James A.N. Murray. – Oxford University Press, 1970. – Vol. 1-12.
6. Collins English Dictionary. 8th Edition published in 2006. – HarperCollins Publishers 2006. – 120,000 entries. // 2006 ABBYY Lingvo 12

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Григоренко – асистент кафедри германської філології Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: зіставна лексикологія, структура семантичного простору мови, номінативно-емотивна лексика.